

ԽԱՐԲԵՐՈՒ ՆԱՀԱՆԳԻ ՀԱՅ ԱԶԳԱԲՆԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՄԻՂՅԱՆ ԿՈՏՈՐԱԾՆԵՐԻ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ

Արփինե Բարյումյան

1915-1923 թթ. Հայոց ցեղասպանությունն Օսմանյան կայսրության՝ հայ ազգաբնակչության նկատմամբ վարած բռնությունների քաղաքականության միայն հանգուցալուծումն էր, մինչդեռ տարածքի ժողովրդագրական պատկերի փոփոխման խնդիրը հոգուտ մուսուլման տարրի մշտապես եղել է օսմանյան իշխանությունների ուշադրության կենտրոնում: Դեռևս XVI-XIX դարերի ընթացքում նախկինում գուտ հայաբնակ բազմաթիվ բնակավայրեր հայաթափ են եղել, շատերը բռնությամբ կրոնափոխ են արվել: 1894-1896 թթ. կազմակերպված զանգվածային կոտորածները ևս նշված քաղաքականության մասն էին կազմում, ավելին, այս կոտորածներն արդեն փորձ էին արձանատու լուծելու հայ տարրի բնաջնջմանն ուղղված խնդիրը: Ստորև փորձենք վերլուծել այն հիմնական մեխանիզմները, որոնք կիրառվեցին 1894-1896 թթ. հայերի զանգվածային կոտորածների ընթացքում Խարբերդի նահանգում, որտեղ XIX դարի վերջերին և XX դարի սկզբներին արձանագրված դեպքերը կարող են «դասական» որակվել:

Խարբերդի նահանգն Օսմանյան կայսրության այն տարածաշրջաններից էր, որտեղ 1894-1896 թթ. կոտորածներն ու բռնի իսլամացումն առավել լայն ծավալներ ունեցան: Այս մասին են փաստում բազմաթիվ օտարերկրացի ականատեսներ: «Այն դաշտում, որի կենտրոնում Խարբերդն էր, կային ավելի մեծ քանակությամբ ավերված քաղաքներ ու գյուղեր, քան ուրիշ վայրերում... Դեռ երկար ժամանակ մարդիկ ամբողջությամբ կաթվածահար էին: Նրանք ոչ միայն անօգնական էին, այլ նաև՝ հուսահատ»¹, - գրում է 1896 թ. սեպտեմբերի 3-ի իր նամակում ամերիկացի միսիոներ Գեյթսը: Կոտորածներն ընդգրկել էին նահանգի գրեթե բոլոր բնակավայրերը. հյուպատոսների տրամադրած տեղեկությունների համաձայն՝ անհնար էր նշել ավերված հայկական բնակավայրերի թիվը²: Կարմիր խաչի կազմակերպության աշխատակիցներից մեկը՝ Ջ. Հաբելը, 1896 թ. օգոստոսի 1-ին Կարա Բարտոնին ուղղված տեղեկագրում գրում է, որ Խարբերդը տուժել է առավել, քան որևէ այլ տարածք, և որ իրենք պատրաստվում են այստեղ համակարգված աշխատանք իրականացնել: Թալանի ենթարկված կամ ամբողջությամբ ավերված բնակավայրերի թիվը տեղեկագրում հաշվվում էր շուրջ 200³:

Նահանգում կոտորածը սկսվեց Չարսանջակի գավառակի Բերդյակ գյուղաքաղաքի վրա տեղի ունեցած հարձակումով: Դա, համաձայն մի փաստաթղթի,

¹ Harris R. and Harris H., *Letters from the Scenes of the recent Massacres in Armenia*, London, James Nisbet & Co., 1897, p. 198.

² Charmentant P. F. *Tableau officiel des massacres d'Arménie dressé après enquêtes par les six ambassades de Constantinople et statistique dressée par des témoins oculaires grégoriens et protestants...*, Paris, p. 22.

³ Barton C., *The Red Cross: A History of this Remarkable International Movement in the Interest of Humanity*, Washington, D.C.; American National Red Cross, 1898, pp. 337-343.

կատարվեց հին տոմարով 1895 թ. հոկտեմբերի 10-ին⁴: Ընդհանուր առմամբ Խարբերդի նահանգի տարբեր բնակավայրերում կոտորածները կազմակերպվեցին հոկտեմբերի վերջին և հատկապես նոյեմբեր ամսվա ընթացքում: 1895 թ. կոտորածից զերծ մնացած եզակի բնակավայրերից էր Ակնը: Մակայն արդեն 1896 թ. սեպտեմբերին Երզնկայից հատուկ զորք բերվեց՝ Ակնը ավերելու նպատակով: Ակնի կոտորածի մասին ամերիկացի միսիոներ Բարնումը գրում է. «Բոլոր վկաների ցուցմունքները հաստատում են, որ կոտորածը կազմակերպված է եղել պաշտոնական շրջանների կողմից, և այն սկսվել է առանց որևէ առիթի»⁵:

Այն հանգամանքը, որ համիդյան կոտորածները նախապատրաստված են եղել ու իրագործվել են պետության կողմից՝ զինվորականների մասնակցությամբ, կասկածից վեր է: Մասնավորապես, թուրքական կառավարության կողմից Մարզվանից վտարված հոգևորական Ջորջ Ֆիլյանը, խոսելով համիդյան կոտորածների մասին, վկայակոչում է սահմեդական մի սպայի խոսքը, որի համաձայն. «Խարբերդում, Սևերեկում, Հուսեյնիկում, Մալաթիայում և Արաբկիրում գոհերի մեծ մասը սպանվել էր զինվորների կողմից, իսկ Խարբերդ քաղաքի Վերին թաղի գրիգորյանների ու միսիոներների դպրոցները, եկեղեցիներն ու տները հրկիզվել էին թնդանոթների միջոցով»⁶: Ամերիկացի միսիոներ, հրապարակախոս Էդվին Բլիսը, ով առավել կարևոր ու մանրամասն տեղեկություններ է ներկայացնում համիդյան կոտորածների վերաբերյալ, ևս փաստում է կոտորածներին զինվորականների մասնակցության մասին. «Պարզ է, որ Հարպուտում, Քեսիրիկում, Մալաթիայում, Արաբկիրում գոհերի մեծամասնությունը սպանվել է զինվորների կողմից, նաև թնդանոթներով հրետակոծվել են Հարպուտ քաղաքի վերին թաղում գտնվող միսիոներների ու գրիգորյանների եկեղեցիներն ու դպրոցները»⁷: Դեպքերի մեկ այլ ժամանակակից՝ Էլիզաբեթ Լաթիմերը, խոսելով Խարբերդի մասին, նշում է, որ այստեղ հեղափոխական որևէ ազդեցություն չկար, և մինչև արևելքից ու հյուսիսից քրդական ավազակախմբերի հայտնվելն ամեն ինչ լավ էր: Հեղինակի հավաստմամբ կանոնավոր բանակի թուրք զինվորները չեն մասնակցել կոտորածներին: Այնուամենայնիվ, Լաթիմերը գտնում է, որ զինվորների անգործությունը նրանց մեղավոր է դարձնում կատարվածում, քանի որ որևէ կերպ նրանք չեն կանխել կոտորածները⁸:

Ինչևիցե, մյուս վկայությունները գալիս են փաստելու, որ որոշ բնակավայրերում ջարդերին մասնակցություն են բերել նաև զինվորները, ինչի մասին է վկայում նաև թնդանոթների օգտագործման փաստը: Էդվին Բլիսը ներկայացնում է Խարբերդի

⁴ Հայերի ցեղասպանությունը Օսմանյան կայսրությունում. փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու Մ. Ներսիսյանի խմբագրությամբ, կազմ.՝ Մ. Ներսիսյան, Ռ. Սահակյան, Երևան, Հայաստան, 1991, էջ 116:

⁵ Նշվ. աշխ., էջ 64:

⁶ Filian G., *Armenia and Her People, or the Story of Armenia by an Armenian*, Hartford, (T.), American Publishing Company, 1896, p. 263.

⁷ Bliss E., *Turkish Cruelties upon the Armenian Christians*, Chicago, Monarch Book Company, 1896, p. 444.

⁸ Latimer E., *The Last Years of the Nineteenth Century*, second edition, Chicago, 1901, p. 172.

նահանգի բնակավայրերի ողջ վնասները: Ըստ Բլիսի՝ միայն 1895 թ. հոկտեմբերի ջարդերից հետո նահանգի բնակավայրերում սպանվել է 24724 մարդ, սովից, ցրտից ու վախից մահացել է 3119 հոգի, ևս 3860-ը սպանվել կամ մահացել են բնակավայրերից դուրս: Կոտորածների զոհ էր գնացել 32801 մարդ, 3750-ը առևանգվել էին, 14844-ը՝ բռնի իսլամացվել:⁹ Ներկայացրած տվյալներում Բլիսը չի ներառել մասնավորապես 1896 թ. Ակնի ջարդի զոհերին, որոնց թիվը հասնում էր մինչև մի քանի հազարի: Ամերիկացի քարոզիչ Բարնումի՝ Խարբերդից գրած նամակում նշվում է, որ Խարբերդի շրջակա 176 բնակավայրերից ստացված տեղեկության համաձայն՝ քրիստոնյաներին պատկանող 15 400 տներից 7 054-ը հրկիզվել էին: Հեղինակը կարծում է, որ իրականությունն ավելի սարսափելի կարող է լինել¹⁰: Ջ. Ֆիլյանի վկայակոչած թուրք սպայի ներկայացրած փաստաթղթի համաձայն՝ Խարբերդի նահանգում սպանվածների թիվը կազմում էր 39 334, վիրավորներինը՝ 8 000 հոգի, այրված տների թիվը՝ 28 562, կարիքավորներինը՝ 94 870 մարդ¹¹: Տվյալների համեմատությունը խոսում է այն մասին, որ նահանգի տարածքում համիդյան կոտորածներին զոհ է գնացել շուրջ 40 000 հայ: Թուրք սպան չի նշում իսլամացվածների թվաքանակը, որը ևս փոքր թիվ չէր կազմում:

Բոլոր ականատեսները նշում են, որ համիդյան կոտորածների տարիներին Խարբերդի նահանգում կրոնափոխության դեպքերը զանգվածային բնույթ են կրել: Միսիոներուհի Թերեզա Հանթինգթոն Ջիզլերի վկայության համաձայն՝ համիդյան կոտորածների տարիներին շատ մեծ էր քրիստոնյաների վրա՝ իրենց կյանքը փրկելու համար մուսուլման դատնալու ճնշումը, ուստի «շատ շատերը միանում էին մարտիրոսների ազնվական բանակին»¹² Այս մասին է վկայում ամերիկացի միսիոներ Ֆ. Գրինը. «Գյուղերի վրա մուսուլման դատնալու ճնշումը սարսափելի էր: Մեծաթիվ մարդիկ, ովքեր անհապաղ չհրաժարվեցին իրենց քրիստոնեական հավատից, անմիջապես գնդակահարվեցին կամ տանջամահ արվեցին»¹³:

Նրանց, ովքեր կրոնափոխ էին եղել, մահվան սպառնալիքով արգելվում էր խոսել իրենց կրոնափոխության փաստի մասին: 1896 թ. հունվարին Խարբերդի ու Դիարբեքիի նահանգների տեղական պաշտոնյաները նույնիսկ հրամաններ ուղարկեցին կրոնափոխ եղած գյուղերին՝ պահանջելով որևէ բացատրություն չտալ այն մասին, որ նրանք իսլամացվել են բռնի կերպով¹⁴: Կաթոլիկ եկեղեցու հոգևորական Ֆ. Շարմետանի հրատարակած գրքում հիշատակվում են Խարբերդի դաշտի տասնյակից ավելի գյուղերի անուններ՝ Մորենիկ, Աշուան, Հուսեյնիկ, Խոխ, Նեկերեկ,

⁹ Bliss E., *նշվ. աշխ.*, էջ 445:

¹⁰ Filian G., *նշվ. աշխ.*, էջ 264:

¹¹ Նույն տեղում:

¹² *Great need over the Water, The Letters of Theresa Huntington Ziegler, Missionary to Turkey, 1898-1905*, edited by Stina Katchadourian, Gomidas Institute, Taderon Press, Michigan, 1999, p. 70.

¹³ Greene F., *Armenian Massacres or the Sword of Mohammed*, Philadelphia and Chicago, International Publishing Co., 1896, p. 267.

¹⁴ Bliss E., *նշվ. աշխ.*, էջ 494:

Շենթիլ, Քեոբբե, Հարսիկ, Ջոր, Ծառուկ, Բազմաշեն, որոնց հայ բնակիչները ստիպված իսլամ են ընդունել: Վերոնշյալ գյուղերի եկեղեցիներն ավերվել ու թալանվել են¹⁵: Նույն սկզբնաղբյուրում նշվում են նաև Արաբկիրի գավառակի բնակավայրերի անունները՝ Սաղմկա, Մաշկերտ, Էհնեցիք, Վաղշեն, Ծապլվար, Քուշնա, Աղին, Վանք, Կոանի, Հացկնի, Ծագ և այլ գյուղեր, որոնց բնակիչներն իսլամացվել են, տղամարդիկ՝ թլպատվել¹⁶:

Հարկ է նշել, որ 1890-ականն թթ. ջարդերին բնորոշ էին ոչ միայն կանանց առևանգումն ու մուսուլմաններին կնություն տալը, ինչը լայնորեն իրականացվեց 1915-1923 թթ. Հայոց ցեղասպանության տարիներին, այլև հատկապես տղամարդկանց իսլամացումն ու թլպատումը, ինչը հատուկ չէր 1915-1923 թթ., երբ տղամարդկանց ոչնչացմանն այլընտրանք չկար ընդհանրապես: Տղամարդկանց թլպատման դեպքեր արձանագրվեցին ոչ միայն Արաբկիրի¹⁷, այլ նաև Չմշկածաղի, Ակնի գյուղերում, մասնավորապես Կարմբիում¹⁸, Չարսանջակում՝ Բերբիում¹⁹: Ինչ վերաբերում է կանանց ու երեխաների առևանգման դեպքերին, ապա սա հատուկ էր գրեթե բոլոր բնակավայրերին:

Թեև իսլամացման դեպքերը նահանգի տարածքում բազմաթիվ էին, և այդ դեպքերի վերաբերյալ վկայությունները ևս քիչ չեն, չենք կարող կրոնափոխ եղած հայերի որևէ որոշակի թիվ նշել: Կրոնափոխ եղած հայերի՝ Բլիսի ներկայացրած թիվը՝ 14844, միակ ընդհանուր տվյալն է նահանգի կտրվածքով, այլ ընդհանուր տվյալներ չունենք: Բացի այդ կրոնափոխ եղած բազմաթիվ հայեր կոտորածներից որոշ ժամանակ անց վերադարձան քրիստոնեությանը, վերականգնեցին ավերված եկեղեցիները, որոշ վայրերում կառուցեցին նոր աղոթատեղիներ: Ընդունենք, որ կոտորածների տարիներին Խարբերդի նահանգում իսլամացվել է շուրջ 15 000 հայ, որոնց մեծամասնությունը մինչև 1897-1898 թթ. վերադարձել էր քրիստոնեությանը: Ցավոք, դժվար է հստակեցնել համիդյան կոտորածների ընթացքում իսլամացված և հետագայում քրիստոնեությանը չվերադարձած հայերի թվաքանակը:

Համիդյան կոտորածների ընթացքում մեծ հարված հասցվեց հայկական մշակութային հուշարձաններին՝ նախ և առաջ եկեղեցիներին: Ավելին, ջարդերից հետո դեռ երկար տարիներ ոչ մի քրիստոնեական աղոթատեղի չէր կարող կառուցվել. «...որոշ եկեղեցիներ վերածվեցին սգկիթների, այլ եկեղեցիներ ենթարկվեցին անարգման, սուրբ գրքերը բաժան-բաժան արվեցին»²⁰: Հելեն Հարբիսի բերած աղյուսակի համաձայն, որը կազմվել է պատրիարքարանի տրամադրած տվյալների հիման վրա, Խարբերդում ու նրա շրջակա 73 գյուղերում հրկիզվել էին 15 եկեղեցի, 2 վանք, վնասվել՝ 4 վանք, ավերվել՝ բողոքական 5 ժողովարան, զգալիորեն

¹⁵ Charmetant P. F., *նշվ. աշխ.*, էջ 64:

¹⁶ Նույն տեղում, էջ 6:

¹⁷ ԳԱԹ, թ. Ազատյանի ֆ., 37/III, էջ 6-12:

¹⁸ Charmetant P. F., *նշվ. աշխ.*, էջ 66:

¹⁹ Bliss E., *նշվ. աշխ.*, էջ 441:

²⁰ Bliss E., *նշվ. աշխ.*, էջ 444:

վնասվել՝ 18-ը: Անարգվել ու վնասվել էր ևս 29 եկեղեցի²¹: Է. Բլիսի բերած տվյալների համաձայն՝ նահանգի տարածքում ավերվել էին հայկական 211 վանք, եկեղեցի ու դպրոց, որից 108-ը՝ Խարբերդում ու նրա շրջակա 59 գյուղերում²²: Եկեղեցիներից շատերը բացի վնասվելուց, նաև անարգվել էին, ինչի մասին ևս վկայությունները բազմաթիվ են:

Բացի եկեղեցական ու կրթական հաստատությունների կրած կորուստներից, խոշոր նյութական կորուստներ ունեցավ և բնակչությունը: Կոտորածներից տուժած բնակիչները հայտնվել էին անօգնական վիճակում: Ավերվել էին նրանցից շատերի տները, թալանվել ունեցվածքը: Մասնավորապես Արաբկիր քաղաքում հրդեհվել էր հայերի 1560²³, Մալաթիա քաղաքում՝ 560²⁴, Ակնում՝ 980 տուն²⁵: Ընդհանուր առմամբ, ըստ Բլիսի՝ նահանգի քաղաքներում և գյուղերում հրդեհվել էր հայերի 25 662 տուն:²⁶ Այնուամենայնիվ, հարկ է նշել, որ բնակչության նյութական կորուստներն ի մի բերելու խնդիրը չափազանց բարդ է, քանի որ ամբողջական տվյալներ չկան տարբեր բնակավայրերում ապրող հայերի ունեցվածքի ու նրանց կրած վնասների վերաբերյալ:

Կոտորածներից հետո գրեթե բոլոր բնակավայրերում հարյուրներով հաշվվում էին որբեր ու այրիներ, որոնց գոյատևման հարցերն օրակարգային էին դարձել օտարերկրացի միսիոներների համար: Դրսից ստացված յուրաքանչյուր միջոց վերջիններս ուղղում էին անօթևան ու անոթի մարդկանց օգնության գործին: Միայն Խարբերդում ու նրա շրջակա 73 գյուղերում, համաձայն պատրիարքարանի տվյալների, 1896 թ. հուլիսի դրությամբ հաշվվում էր 26 990 կարիքավոր անձ, այդ թվում՝ որբեր, այրիներ²⁷: Է. Բլիսի բերած տվյալներն ընդգրկում են գրեթե ամբողջ նահանգի տարածքը: Վերջինիս համաձայն՝ Խարբերդում և նրա հարակից 59 գյուղերում, Արաբկիրում, Ակնում, Կապան Մաղենում, Մալաթիայում, Դերսիմում և դրանց հարակից գյուղերում կոտորածներից հետո հաշվվում էր 83 245 կարիքավոր²⁸: Կարիքավորների մոտավորապես նման թվաքանակ արձանագրված է ամերիկացի միսիոներների նպաստամատույց աշխատանքների վերաբերյալ զեկույցներում: Մասնավորապես Տելեն Հարրիսը նամակներից մեկում մեջբերում է Խարբերդի շրջանում աշխատող մի միսիոների զեկույց, որում նշվում է, որ նշված տարածքի 256 քաղաքներում ու գյուղերում օգնություն է տրամադրվել

²¹ Harris R. and Harris H., *նշվ. աշխ.*, էջ 146:

²² Bliss E., *նշվ. աշխ.*, էջ 445:

²³ Harris R. and Harris H., *նշվ. աշխ.*, էջ 196:

²⁴ Նոյն տեղում, էջ 168:

²⁵ Severance Gordon and Diana. *Against the Gates of Hell*, New York. Toronto. Oxford, University press of America, 2003, p. 253.

²⁶ Bliss E., *նշվ. աշխ.*, էջ 445:

²⁷ Harris R. and Harris H., *նշվ. աշխ.*, էջ 146:

²⁸ Bliss E., *նշվ. աշխ.*, էջ 445:

74805 անձի²⁹:

Ջարդերի հետևանքով ոչ միայն նվազեց հայ բնակչության թվաքանակը, այլև ծայր առան բնակչության նոր տեղաշարժեր, որոնց հետևանքով արդեն XX դարի սկզբներին շատ բնակավայրեր ունեին բնակչության այլ կազմ, քան նախկինում: Նոր կոտորածների վախը ստիպում էր շատերին ապաստան գտնել ու հաստատվել ավելի մեծ և կարևորը՝ հայաշատ բնակավայրերում: Նման տեղաշարժերի հետևանքով նախկինում փոքրաթիվ հայություն ունեցող բնակավայրեր հայաթափ եղան: 1894-1896 թթ. ջարդերի տարիներին և դրանից հետո շեշտակիորեն աճեց Թուրքիայից ԱՄՆ մեկնողների քանակը, որոնց մեջ բազմաթիվ էին հենց Խարբերդի նահանգի տարբեր բնակավայրերի հայերը:

Անփոփելով համիդյան կոտորածների հետևանքները Խարբերդի նահանգում նշենք, որ 1895-1896 թթ. ընթացքում Խարբերդի նահանգում զանգվածային կոտորածների գոհ դարձավ շուրջ 40 000 հայ: Կոտորածների տարիներին նահանգի տարածքում բռնությամբ կրոնափոխ արվեց շուրջ 15 000 հայ, որոնց մեծ մասը հետագա տարիներին վերադարձավ քրիստոնեությանը, իսկ մյուսները համալրեցին նախկինում իսլամացած հայերի շարքերը: Կոտորածներից հետո արագացան արտագաղթի տեմպերը: Համիդյան կոտորածների իրագործման մեխանիզմները, այսպիսով, զրեթե նույնն էին, ինչ 1915-1923 թթ., բացառությամբ զանգվածային տեղահանության իրագործման, ինչը հատուկ էր հենց Հայոց ցեղասպանությանը:

Խարբերդի նահանգի հայ ազգաբնակչությունը համիդյան կոտորածների տարիներին

Արփինե Բաբլունյան

Անփոփում

Հոդվածում ներկայացվում են համիդյան կոտորածների իրականացման հիմնական մեխանիզմներն Արևմտյան Հայաստանի Խարբերդի նահանգի օրինակով: Օսմանյան կայսրությունում իշխանությունների՝ դարեր շարունակ վարած հայախալած քաղաքականության կարևոր մասն է եղել տարածքի ժողովրդագրական պատկերի փոփոխումը հոգուտ սուտուլմանների: XIX դարի վերջին կազմակերպված հայերի զանգվածային կոտորածները ևս կարևոր ժողովրդագրական փոփոխությունների հանգեցրին: Մասնավորապես, Խարբերդի նահանգում կոտորածներին գոհ գնաց շուրջ 40 000, բռնությամբ կրոնափոխ արվեց շուրջ 15 000 հայ:

Բանալի բառեր՝ Արևմտյան Հայաստան, Խարբերդի նահանգ, համիդյան կոտորածներ, իսլամացում, ժողովրդագրություն, Մալաթիա, Արաբկիր, Ակն:

²⁹ Harris R. and Harris H., *նշվ. աշխ.*, էջ 193:

The Armenian Population of Kharberd Province during the Hamidian Massacres

Arpine Bablumyan

Summary

The paper analyzes the main mechanisms of Hamidian massacres on the example of Kharberd province of Western Armenia.

Anti-Armenian policy of Turkish authorities was pursued for centuries. An important part of that policy was attempt to change the demographic situation in favor of Muslim population. Massacres of the Armenians at the end of XIX century also brought to demographic changes: nearly 40,000 Armenians were killed during these slaughters, nearly 15,000 were forcefully Islamized in Kharberd province.

Keywords: Western Armenia, Kharberd province, Hamidian massacres, Islamization, demography, Malatia, Arabkir, Akn.

Армянское население Харбердского вилайета в годы гамидовской резни

Арпине Баблумян

Резюме

В статье рассматриваются основные механизмы осуществления гамидовской резни на примере провинции Харберд Западной Армении. Антиармянская политика проводилась властями Османской империи на протяжении веков. Важной частью этой политики было стремление изменить демографическую картину Западной Армении в пользу мусульманского населения. Массовая резня армян в конце XIX века также привела к значительным демографическим изменениям: на территории провинции Харберд было истреблено около 40 000 армян, приблизительно 15 000 армян было исламизировано.

Ключевые слова: Западная Армения, провинция Харберд, гамидовская резня, демография, Малатия, Арабкир, Акн.